

SAMUEL WEBER

”Giebt es auf Erden ein Maas?” – ”Löytyykö maan päältä mittaa?”¹

Vuonna 1942 Martin Heidegger piti viimeiset luentonsa Hölderlinin hymneistä. Hölderlin-luennot olivat alkaneet talvilukukaudella 1934. Näillä kursseilla Heideggerin silmämääränä oli tulkita Hölderlinin runoutta Saksan historiallisen kohtalon poettisena ilmauksena. Heidegger ei olisi voinut valita kohtalokkaampaa hetkeä saksalaisten kohtalon luotaamiseen. Vuonna 1941 Hitlerin Saksa liittolaisineen oli ottanut tehtäväkseen päättää Euroopan kohtalon ohella koko maailman kohtalosta.

Vuonna 1934 Heidegger aloitti tulkintoilla runoista ”Germania” ja ”Rein”, ja tulkinnat jatkuivat pitkän tauon jälkeen talvella 1942 ”Pohdinta”-runolle omistettulla kurssilla. Kolmas ja viimeinen kurssi käsitteli Hölderlinin keskenjäänyttä ja jälkikäteen nimettyä runoa ”Ister”. Juuri samoihin aikoihin kun Heidegger aloitti luentonsa huhtikuussa 1942, Saksan kanalta erinomaisesti alkanut kamppailu alkoi vaikuttaa arveluttavalta. Yhdysvallat oli liittynyt sotaan joulukuussa 1941 Japanin Pearl Harborin hyökkäyksen seurauksena, mikä laajensi konfliktin maailmanlaajuiseksi. Euroopassa *Wehrmachtin* vuosien 1939 ja 1940 ylivoimaisten voittojen ja Operaatio Barbarossan nopean etenemisvaiheen jälkeen Saksan sotaonni kääntyi Moskovan porteilla talvella 1941. Tuo talvi toi sodan ensimmäiset merkittävät takaiskut Saksalle, kun puna-armeija teki sarjan onnistuneita vastahyökkäyksiä, jotka ensin pysäyttivät *Wehrmachtin* ja sitten pakottivat sen perääntymään satoja kilometrejä.

Niin ikään ensi kertaa sodan todellisuus alkoi selkiytyä Saksan kotirintamalla, kun Operaatio Barbarossan eteneminen hiipui. Lisäksi vuonna 1942 Britannian ilmavoimat alkoivat säännöllisesti ja usein tuhoisasti pommittaa Saksan kaupunkeja, ja molemmat sodan osapuolet hyökkäsivät yhä useammin siviiliväestöä vastaan. Hitlerin haave vastustajiansa Britannian ja Neuvostoliiton

pikaisesta kukistumisesta mureni samoihin aikoihin, kun Heidegger kirjoitti kolmatta ja viimeistä Hölderlin-kurssiaan. Keväällä 1942 Saksan ja akselivaltojen sota ei ollut vielä suinkaan hävitty, mutta sen lopputulema alkoi vaikuttaa epäselvältä. Siksi oli otollinen hetki esittää kysymys, kuinka ihmisyyhteisöt määrittävät kohtaloitaan ja näiden kietoutumista sisä- ja ulkopoliittisiin suhteisiin.

Heidegger ei halunnut muotoilla kantaansa hallitsevan poliittisen puhettavan ehdoilla. Kuvatessaan kiistan osapuolia Heidegger vältti johdonmukaisesti sanoja kuten ”kansakunta” tai ”kansa” korvaten nämä verrattain epätavallisella ilmauksella *Menschentümer* – ”ihmiskunnat”. Tämä saksan sana, joka toisin kuin käännökseni on käyttökieltä, vertautuu tutumpaan ”kristikuntaan” (*Christentum*) ja, kiinnostavaa kyllä, saksan omaisuutta merkitsevään sanaan *Eigentum*. Tämä on mielenkiintoista, koska etymologisesti johdos *-tum* viittaa ”alueeseen” ja näin ollen myös ”valtakuntaan”. Ja toki *Eigen-* viittaa lisäksi olennaiseen aiheeseen, jota Heidegger Hölderlinin tiimoilla käsittelee: siihen, mikä on kunkin ”omaa” (*eigen*), kuinka se suhteutuu vierauteen sekä muukalaisuuteen ja kuinka tätä kaikkea oikein pitäisi ajatella.

Oman, omistajuuden ja alueen ajatukset liittyvät kaikki Heideggerin tapaan tulkita Hölderlinin ”jokirunoutta”, jossa joki rinnastuu paljon muuhunkin kuin vain luonnonilmiöihin. Jokea ilmiönä kuvaa Heideg-

gerin mukaan kaksi paikkaa ja liikettä korostavaa sanaa, *Ortschaft* ja *Wanderschaft*, kirjaimellisesti ”paikallisuus” ja ”vaeltavuus”. Puhkielisessä saksassa, etenkin lounais-saksan murteessa, *Ortschaft* tarkoittaa esimerkiksi paikallista kapakkaa ja paikallisuutta sinänsä. Sen sijaan nykyisin harvemmin käytetty *Wanderschaft* viittaa noviisiin, joka on oppimassa perinnettä tai taitoa – toisin sanoen se merkitsee välivaihetta, jonka mestaruuden saavuttaminen vaatii – mikä ei ole merkityksetöntä Heideggerin tavassa lukea Hölderlinin jokirunoja. Heideggerin tulkitsemassa kirjeesä Böhendorffille Hölderlin itse liitti saksalaisen kyvyn korostamisen – *Geschick* – kohtalottomuuteen (*Schicksalslosigkeit*), joka erotti modernit saksalaiset kohtalotietoisista antiikin kreikkalaisista. Saksalaisten historiallisesti tehtäväksi tuli tällöin alistaa *kykynsä* ”osua maaliin”² tietynlaiselle itsestä luopumiselle, joka mahdollistaisi kohtalontajun kehittämisen. Tämä tarkoitti Heideggerille myös uudenlaista suhtautumista vierauteen ja muukalaisuuteen.

Heideggerin kevään 1942 muotoilun mukaan tarvitaan kokemusta omasta kodittomuudesta ja tuon kodittomuuden asuttamista: Heideggerin fraasilla ilmaistuna saksalaisten historiallinen tehtävä oli siis *Heimischwerden im Unheimlichen*³. Luontaisen kodin hylkääminen on tärkeää, ja sen perustelee etupäässä ”oman” saavuttaminen; kotoisan hylkääminen on siis askel kohti omaa.

Operaatio Sininen

Tämä pohdos Hölderlinin runouden historiallisesta arvosta on erittäin monimutkaisessa ja samalla eittämättömässä yhteydessä tuolloisiin historiallisiin tapahtumiin. On varmaa, että Heideggerin tulkinnassa ei ole sijaa biologiselle ja rodulliselle *Lebensraumin* käsitteelle, joka suurelta osin motivoi natsihyökkäystä itään päin. Heideggerin ajattelussa on kuitenkin jäljitettävissä hienovaraaisempia ja kenties symbolisempia yhteyksiä, jotka ansaitsevat lisätarkastelua.

Siksi on muistettava ne nimenomaiset poliittis-sotilaalliset tapahtumat, jotka säestivät Heideggerin luentokurssia. Varhain keväällä 1942 Saksan yleisesikunta kehitti uuden offensiivin suunnitelmia, joiden oli määrä viimeistellä se, missä Operaatio Barbarossa epäonnistui – saada ratkaiseva voitto Neuvostoliitosta. Noin kaksi viikkoa ennen Heideggerin kurssin alkua, 5.5.1942, Hitler esitteli virallisesti Operaatio Sinisen (*Fall Blau*) avaintavoitteet. Pääkohde oli vallata Kaukasuksen öljykentät (Baku, Maikop ja Grozny). Näiden resurssien haltuunotto oli äärimmäisen tärkeää saksalaisten sotaponnisteluille, jotka olivat pääosin riippuvaisia Romanian öljykentistä. Mutta Romanian kentät, joista sodan alussa saatiin kolme neljänestä Saksan tarvitsemasta öljystä, olivat ehtymässä. Siksi oli ratkaisevaa vallata Kaukasuksen reservit, jotka pitivät käynnissä myös neuvostoliittolaista sotakonetta.

Operaatio Sininen alkoi 28.6., joten sen ensimmäiset viikot osuivat päällekkäin vuoden 1942 kesälukukauden

kanssa (Heideggerin kurssi alkoi 21.4. ja päättyi 14.7.). Operaatio Sinisen ensi viikkoina *Wehrmacht* eteni jälleen vilkkaan, kunnes se taas kerran jämähti taisteluun Voronezhin kaupungista. Tästä huolimatta offensiivi jatkui, ja saksalaiset valtasivat väliaikaisesti Maikopin kentät, ja natsilippu saatiin liehumaan Kaukasuksen korkeimpaan kohtaan Elbrus-vuoren huipulle. Silti saksalaiset epäonnistuivat tärkeimmissä tavoitteissaan, Groznyin ja Bakun kenttien valtaamisessa. Saksalaiset eivät liioin pystyneet pitämään Maikopin kenttiä hallussaan riittävän kauan saadakseen raskaasti sabotoidut öljykentät tuotantokuntoon. Samaan aikaan Hitlerin päätös jakaa eteläinen armeijakunta osiin ja ottaa Stalingradin valtaus päätavoitteeksi valmisti tietä tulevana syksynä alkavalle katastrofille: koko kuudes armeijakunta antautui Stalingradissa helmikuussa 1943. Tämä oli koko sodan käännekohta.

Ratkaisuhetki oli siis noin kahdeksan kuukauden päässä Heideggerin aloittaessa luentokurssinsa Freiburgin rauhallisessa yliopistokaupungissa. Silti Saksan häviöön johtaneet voimat olivat jo alkanet jyllätä. Jos kohta luentokurssi oli niin kaukana sotilaallisista ja poliittisista tekijöistä kuin nyt akateemisen filosofian opetus suinkin voi, Heidegger teki erittäin selväksi, että häntä mietityttävät aiheet olivat sidotut samaan aikaan raivoaviin konflikteihin.

Kaameus ja *Antigonen* kuoro-osuus

Luentosarja koostui kolmesta osasta. Ensimmäisessä kehiteltiin Hölderlinin jokirunojen merkitystä. Toinen osa käsitteli Sofokleen *Antigonen* toista kuoro-osuutta, jota Heidegger oli käsitellyt jo kahdeksan vuotta aiemmin. Kolmannen osuuden, jota Heidegger ei lopulta ehtinyt esittää, oli tarkoitus osoittaa, kuinka Hölderlinin runous Sofokles-tulkinnan valaisemana niveltäisi runollisesti Saksan historialliseen kohtaloon ja sen myötä runouden olemukseen.

Luennoissa keskeinen *Antigonen* toinen kuoro-osuus alkaa Heideggerin kääntämänä: ”moninaista on kaamea, vaan ei mikään kaameudessa ylitä ihmistä” (*πολλά τα δεινά κούδέν άνθρωπον δεινότερον πέλει*)⁴. Heidegger oli aiemmin käsitellyt mittavasti kuoro-osuutta vuoden 1935 kesälukukauden luennoilla, mutta ne julkaistiin vasta sodan jälkeen vuonna 1953. Vuoden 1942 opiskelijat eivät siis voineet tuntea aiempaa tulkintaa, jossa Heidegger esitti Sofokleen näytelmän esimerkilleenä ilmauksena kreikkalaisesta käsityksestä, jonka mukaan ihmisolento on erinomaisen kaamea – *unheimlich*. Kuitenkin vuoden 1942 pohdinnassaan hän muutti perustavasti aiempaa tulkintaansa kuoro-osuuden viimeisistä sanoista. Kuvattuaan kuinka ja miksi ihminen on olennoista kauhistavin, osuus loppuu äkillisesti tämän inhimillisen kaameuden kavahtamiseen:

”Älköön tulko kotilieteni ääreen se,
Älköönkä tietämiseni tulko osalliseksi sen luuloista,
joka tällaista saa aikaan.”⁵

Vuonna 1935 Heidegger luki nämä sanat puolustavaksi vahvistukseksi sille, mitä kuoro oli aiemmassa osuudessa ihmiseen liittänyt:

”Tämä päätössana ei ole ensinkään kummallinen; kummas-tuttavampaa olisi sen puuttuminen. Sen torjuva kanta on välitön ja täysi vahvistus ihmisen olemuksen kaameudelle.”⁶

Vuoden 1942 uudelleentulkinnassa paljastuu jotain Heideggerin Hölderlin-tulkinnolle ja historiallisten kehityskulkujen ymmärrykselle monin tavoin oireellista, ja juuri tätä hän oli hakenut Hölderlinin ajattelusta. Vuoden 1935 versiossa kuoron viimeisissä sanoissa kuvattu ihmisen kaameus näyttää uhkaavalta. Toisin sanoen – käytäkseni Freudin käsitystä, jonka Heidegger varmasti olisi hylännyt – 1935-tulkinnassa kuoro torjuu ahdistuksensa juuri esittämänsä kaameuden edessä ilmoittamalla, että aikoo pitää kotilietensä turvassa tähän kaameuteen suostuneilta.

Heideggerin aiemman tulkinnan mukaan kuoron päätössanat osoittavat, että kuoro ei ole vain ihmisen kaamean kohtalon tulkitsija, vaan se paremminkin osallistuu siihen. Tuo kohtalo on sidottu kuolevaisuuden kuvaamattomuuteen ja käsittämättömyyteen. Läpi kuoro-osuuden ihmisen herruus ympäristöstään asetetaan vasten hänen hallitsematonta rajallisuuttaan. Kuoron käytös osoittaa jakoa ihmisen rajallisuuden yleisen tunnistamisen ja ainutkertaisen totuuden kohtaamisen välillä.

Theban kylänvanhimmista koostuva kuoro voi kuvata ihmisen kaameutta yleiskäsittein, mutta kun tämä kaameus pitäisi kohdata yksilötasolla, kuoro torjuu sen ja yrittää sanoutua siitä irti. Yhdysvalloissa viime aikoina suosituksi tulleella käsitteellä tämä on NIMBY-syndrooma: kaameus kuuluu asiaan, kunhan se vain pysyy poissa omalta takapihalta. Torjunta ilmaistaan episteesmin käsittein: Älköön pidettäkö yhteisenä minun tietoani ja hänen hulluuttaan⁷.

Näin kuoro pyrkii pitämään tiedon ja hulluuden erossa toisistaan. Vuonna 1935 Heidegger ymmärtää tämän kuoron yritykseksi suojautua omalta hulluudelta. Sen sijaan vuoden 1942 uudelleentulkinnassa hän näkee kosolti vaivaa todistaakseen, että nämä lopetussanat kuvastavat ihmisolemisen oivaltamista. Heideggerin mukaan Sofokles arvosteli monesti muiden runoilijoiden johdonmukaisuutta, ja siksi hän väittää, että Sofokles ei siten itse olisi sallinut moista ”tyylivirhettä” (*Stilwidrigkeit*) omassa teoksessaan⁸. Tyylin ei sovi olla ristiriidassa itsensä kanssa, mikä tässä tarkoittaa, että kuoron tietoisuuden tulee säilyä yhtäpitävänä.

Huolimatta jatkuvasta koherentin subjektin ja itsetietoisuuden metafysisestä ideaalistaan Heidegger vuonna 1942 yllättäen perusteleekin, että kuoro kyllä ”tietää”, mistä se puhuu näillä sanoilla, jos kohta hän määritteleeekin, että tällainen tietäminen ei ole ”laskelmoivaa” tai ”tietokyvyläistä” (*kennen*) tyyppisessä mielessä vaan pikemminkin jotain intuition kaltaista, aavistelua ja vihjaamista (*abnen*). Olkoon miten on, mutta kuoron

loppupäätelmä ei enää mielly Heideggerille torjunnaksi vaan kaksinaiseksi ja epäsuoraksi (*ungesagt*) oivallukseksi: ensinnäkin, että kaamea on osattava erottaa tutun koitoisuudesta, ja toiseksi, että se on välttämätön vaihe ”oman” saavuttamisessa.

Kaikki tämä kulminoituu Heideggerin päätelmään – jonka monimutkaisuutta en voi tyystin tässä avata – että Antigone on runo kotiinpaluusta kodittomuudessa (*Heimischwerden im Unheimischsein*). Täytyy huomata, että Heideggerin kuorotulkinnan muuttuessa saksan sana *Unheimlich* on kadonnut ja korvautunut sanalla *Unheimisch*. Näin siis kanta *-heimlich*, joka saksassa merkitsee ”salaista” vaihtuu muotoon *-heimisch*, joka tarkoittaa koitoisaa tai kotona olemista.

Käänte kuoro-osuuden tulkinnassa vahvistaa koitoisan ja läheisen merkitystä vieraan sijaan; vieraan, johon on uskaltauduttava lopulta vain omaan palamiseen mahdollistamiseksi. Kohtaaminen vieraan ja muukalaisen kanssa on välttämätöntä, mutta ainoastaan kotiinpaluun välivaiheena.

Kuoron ”tieto”, joka pyrkii erottautumaan ja suojelemaan kaamean toisen mielipuoisuudelta, on Heideggerin mukaan jotain muuta kuin modernille tyyppillinen metafysinen ja varmuushakuinen tietokyky. Hänen mukaansa varmuushakuinen tietokyky perustaa modernin politiikan käsitettä ja poliittista toimintaa, koska modernia politiikkaa luonnehtii toiminnan perustaminen johonkin kyseenalaistamattomaan.

Heidegger vertaa tätä modernia politiikkakäsitystä kreikkalaiseen ymmärrykseen *poliksesta*, jonka hän vuorostaan liittää sanaan ”polaarisuus”. Polaarinen on Heideggerille paikka, jonka ympärillä kaikki kiertää kuin kurimuksessa (*Wirbel*). Tässä merkityksessä politiikkaa voidaan luonnehtia myös näyttämöksi (termi ei ole Heideggerin oma), sikäli kuin se pysyy auki ulkopuolelta ja muualta tuleville voimille: tällaiset voimat ovat *zugehört*, lähetettyjä ja kohtalokkaasti osoitettuja, siinä missä politiikka modernissa mielessä pyrkii muodostamaan itseensä sulkeutuvan totaliteetin ja näin muuttuu kysymiselle epäedulliseksi.⁹

Tällainen moderni metafysinen varmuuksien etsintä, joka sitoutuu kyseenalaistamattomiin poliittisiin käytäntöihin, oli Heideggerin mukaan modernien diktaattorien perusta:

”Koska ’poliittinen’ on kaiken toiminnan teknishistoriallinen perusvarmuus, ’poliittinen’ on erotettava ehdottomasta kyseenalaistamattomuudesta. ’Poliittisen’ kyseenalaistamattomuus ja sen totaalisuus kuuluvat yhteen. Tämän yhteyden perusta ja sen kestävyys ei riipu diktaattorien satunnaisesta mielivallasta, kuten naiivi järki uskoo, vaan se perustuu modernin todellisuuden metafysiseseen olemukseen. [...] Kreikkalaisille *πολις* [*polis*] on suorastaan epäiltävä. Nykyaikaiselle tajunnalle ’poliittinen’ on tarpeellinen ja kerrassaan kyseenalaistamaton.”¹⁰

Tämän käsityksen valossa Heideggerin uusi näkemys *Antigonen* kuoro-osuudesta oli tuskin epäpoliittinen.

”Heideggerin Hölderlin-tulkinta on siis erittäin poliittinen, juuri sillä tavalla, jota hän itse kritisoi.”

Heideggerin tulkinta nimittäin yrittää palauttaa kuorolle auktoriteettia, jotta sen sanat eivät enää olisi epäiltävissä. Sanojen merkitys saattaa olla epäsuora, mutta tavoitteena on silti kotoisan (*das Heimische*) asettaminen kaiken inhimillisen olemisen ja toiminnan päämääräksi. Heideggerin Sofokleen kautta tekemän kiertotien tarkoitus luentokursillaan oli siis perustella kotoisan ensisijaisuutta verrattuna vieraaseen ja muukalaisuuteen. Kodin sydämelle annetaankin peräti ”olemisen kotipaikan” arvo¹¹.

Hölderlinin varoitus, Heideggerin virhe

Tämä uudelleentulkinta on keskeinen 1942 luentokursseilla, sillä se kehystää tulkinnan Hölderlinin runoista luentosarjan kolmannessa osassa, joka jäi siis pitämättä. Mutta tulkintakehyksen luominen vaati runotekstin yksinäistämistä, vaikka runo on monimerkityksinen Heideggerin omienkin sanojen mukaan. Heidegger nostaa ongelman esiin kehitellessään tulkintaansa kuoro-osuuden lopun avainsanasta *παρέστιος*, jonka kantasana on *ἔστια*, kotiliesi:

”Kreikkalainen runous on itsessään monimerkityksellistä, runoilu on todelliselta olemukseltaan monimerkityksellistä. Nykykäsityksemme mukaan meidän täytyy tosin etsiä kiertoteitä ja ensin kiinnittää *tietty* merkitys ja yksimerkityksisyys, jotta voimme ymmärtää sen alkuperäisemmin.”¹²

Tässä Heidegger tekee täsmälleen sen, mistä Hölderlin varoitti saksalaisia kirjeessään Böhlendorffille. Heidegger siteeraa tuota kirjettä muutamaa sivua myöhemmin: hän antautuu kiusaukseen tarttua ja kiinnittää, *fassen* ja *ein-fassen*, vaikkakin vain lähtökohdan luomiseksi. Yksinäisyyden tunnistaminen mahdollistaa kotoisuuden olettamisen kaameuden alkuperäksi ja päämääräksi.

Tämän ymmärtämiseksi sanastollinen huomio lienee tarpeen: saksassa sana *heimlich* viittaa siihen, mikä on tarkoitettu salassapidettäväksi. Se asettaa salaisuuden kodin

(*Heim*) sydämeen, kotilieden äärelle. Alistaessaan *heimlichin heimischille* Heidegger tekee kodista kaiken mitan, niin Sofokleen kuin Hölderlininkin. Vierauteen, muukalaisuuteen ja toiseen ”tartutaan” ja ne ymmärretään tilana, jossa kotoisuus paljastuu. Tässä yhteydessä Heidegger tulkitsee Hölderlinin ”Leivän ja viinin” varhaisen version säettä, joka vuonna 1942 tuskin kuulosti niin viattomalta kuin vuonna 1800: *Kolonien liebt, und tapfer Vergessen der Geist*: ”Henki rakastaa alusmaita ja rohkeaa unohdusta.” Ja sivua myöhemmin samassa yhteydessä Heidegger nimeää yhden tällaisen alusmaan – runosta ”Wanderung” – *Ich aber will dem Kaukasos zu!*, ”Vaan Kaukasukselle tahdon!”¹³ Heideggerin ratkaisu siteerata näitä kahta säettä ja Saksan armeijan Kaukasukselle suunnautuva Operaatio Sininen tapahtuivat samanaikaisesti ja toisistaan riippumatta. Sattuma on ajatuksia herättävä. Sanatasoa syvempi yhteys ei löydy empiirisistä tosiasioista vaan piilevistä ajatustavoista.

Heideggerin Hölderlin-tulkinta on siis erittäin poliittinen, juuri sillä nimenomaisella tavalla, jota hän itse kritisoi. Heideggerin tulkinta ei ole poliittinen yksinomaan siksi, että hän yrittää lukea Hölderliniä aikalaispoliittisessa jännitteessä runoilijana, joka etsii ilmaisua saksalaisten historialliselle kohtalolle. On huomionarvoista, että Hölderlininkin käyttämä sana ”saksalaiset” (*die Deutschen*) on monikollinen: Heidegger ymmärtää täysin, että Hölderlin ei kirjoita ”kansakunnasta” tai edes ”kansasta”. Mutta Heideggerin päätös tarttua Hölderlinin runouteen on hänen oman määritelmänsä mukaan poliittinen, koska se osallistuu metafyyseen ja moderniin *varmuuden etsintään*. Heideggerin tuolloisessa ajattelussa varmuus ja turvallisuus tarvittiin tunnistettavan merkityksen luomiseksi.

Heideggerin tapa lukea *Antigonea* ja Hölderlinin joki-runoutta osoittaa, miten hän yritti määritellä taiteen, tai oikeammin runouden, suhteen yhteisöön. Historiallisesta etäisyydestä huolimatta Heideggerin kyseenalaistamattomuuden politiikka resonoi toki voimakkaasti hänen kri-

”Löytyykö maan päältä mitta?” Ja vastaus on: ’Ei lainkaan.’ Heidegger varoittaa, että vastaus ei ole niin yksinkertainen ja suorasukainen kuin kuulostaa.”

tisoimiensa nykypäivän politiikan käytäntöjen kanssa. Samalla Heideggerin vuoden 1942 luentojen ajatteleva auttaa meitä kohtaamaan nykyisiä uusia – muttei toisaalta kovinkaan erilaisia – ongelmia vaihtuneissa historiallisissa olosuhteissa.

Kysymys mitasta

Vuoden 1942 luennoissa Heidegger kysyy runouden, politiikan ja historian suhdetta mutta käsittelee myös toista merkittävää aihetta, kysymystä ”mitasta”. Kuten kuorotulkinta, mitankin käsittely löytyy teoksen loppuosasta. Aikanaan julkaisematta jääneissä päätössanoissaan Heidegger siteeraa Hölderlinin runoa tai luonnosta, joka on kirjoitettu sekopäisyyden ja vapaudettomuuden vuosina tübingeniläisessä tornissa. Runolle on annettu nimi sen avausäkeen mukaan: ”Suloisessa sinessä”. Sini on olletikin taivaan sineä, jonka Hölderlin saattoi nähdä tornista, jossa hän vietti melkein puolet elämästään, 36 vuotta. Heideggerin sanoin runo on ”viimeinen ja väkevin, todellinen *δευότατον* [outous]”¹⁴.

Tässä runossa asetetaan kysymys, johon näennäisen yksikäsitteisesti vastataan: ”Löytyykö maan päältä mitta?” Ja vastaus on: ”Ei lainkaan.” Heidegger varoittaa, että vastaus ei ole niin yksinkertainen ja suorasukainen kuin kuulostaa. Mutta kuten niin usein Heideggerin tulkinnoissa, hän ei juuri piittaa säkeen tai sanonnan yhteydestä tekstikokonaisuuteen, tai ainakaan hän ei näkyvästi anna sen vaivata itseään. Toisin sanoen hän jättää huomiotta tekstikohtaa edeltävän ja sitä seuraavan ja kommentoi valitsemaansa kohtaa väitteen kaltaisena, kuten nyt Hölderlinin kysymystä ja vastausta.

Heidegger kuitenkin sekä problematisoi että perustelee menetelmäänsä näin:

”Tämä kuulostaa näköalattomuuden ja epätoivon viestiltä. Ja silti se nimeää muuta ja osoittaa muuhun, olettaen, että elämme runollisesti tässä maailmassa ja koemme runoillun

sen ilmentymisessä ja alkuperäisyydessä, mikä tarkoittaa sen kantamista ja kärsimistä pakottamisen ja tarkkailun sijaan. Jos yritämme omavaltaisesti tarttua ahneesti mittaun ja asettaa sen, se muuttuu mitattomaksi ja raukeaa tyhjiin. Jos pysymme vain ajattelemattomina ja vailla aavistuksen koetelevaa tarkkaavaisuutta, mitta ei edelleenkaan näydy. Mutta jos olemme riittävän vahvoja ajatteluun, silloin saattaa riittää, että ajattelemme runouden totuutta ja sen runoilmaa vain etäältä, tullaksemme sen iskemiksi.”¹⁵

Mahtaako juuri Heideggerin hyvin valikoiva lukutapa mahdollistaa ”etäisyyden”, johon hän viittaa, sanoessaan, että runoutta ja runollistettua on ”ajatteltava *vain etäältä?*” Millaiseen ”etäisyyteen” Heidegger tällä viittaa, ja miten se voisi antaa runollisen totuuden ajattelijalle mahdollisuuden ”tulla sen iskemäksi”? Selventääkseen ajatustaan Heidegger siirtyy seuraavaksi siteeraamaan Hölderlinin runoa ”Vaellus”:

”Zum Traume wirds ihm, will es Einer
Beschleichen und straft den, der
Ihm gleichen will mit Gewalt.
Oft überrascht es den,
Der eben kaum es gedacht hat.”

”Uneksi muuttuu se hälle, joka sen
Pyrkii valtaamaan yllättäen, ja rankaisee sen, joka
Voimassa koittaa sen vertainen olla;
Yllättää usein se tuon,
Jonka mielessä tuskin koskaan on käynyt.”

Kuinka voi valmistautua yllätetyksi tulemiseen? Kuinka valmistaa itsensä ollakseen avoin sen saapumiselle, josta käytetään nimeä ”tapahtuma”, *Ereignis*? Tämä kysymys käy entistä vaikeammaksi ja polttavammaksi, kun ”tapahtuman” ymmärretään toimivan eräänlaisena ”mittana”. Yleensä ajatellaan, että mitta edellyttää mitattavien yhdenmukaistamista, niiden ajattelemista mitan

suhteen samuutena. Mitta on yhteismitallisuuden perusta. Yllättävän tapahtuman tulee sen sijaan olla yhteismitaton, radikaalin ainutkertainen. Voiko tapahtuma ja runouden saapuminen, jonka täytyy ainakin jossain määrin olla yhteismitaton, toimia mittana? Tapahtuma, jota niin Heidegger kuin Hölderlinkin kuvaavat edellä, ei ole asia, ainakaan itsesisällyttävän objektin tai olion merkityksessä. Mikä siis on sen *subde* siihen, minkä avulla ja missä se tapahtuu?

Tässä kohdin Heideggerin filosofinen puhetapa ja Hölderlinin runokieli erkanevat. Aloitetaan Heideggerista: hän esittelee luentokurssinsa tavoitteeksi *huomioidamisen*. Näiden huomioiden tehtävä on lisätä kuulijoiden, ja myöhemmin lukijoiden, tarkkaavaisuutta (*Aufmerksamkeit*):

”Tällaiset huomioidot ovat aina yksinomaan lisää [*Beigabe*]. Saattaa olla, että monet tai valtaosa niistä ovat peräisin toisaalta, eivät runouden ’sisältä’. Huomioidot eivät siten ole peräisin runoudesta [...] eivätkä vahvassa mielessä ’tulkittoja’. Sillä riskillä, että nämä huomioidot eivät onnistu tavoittamaan hölderliäänisen runouden totuutta, ne antavat tiettyjä tuntomerkkejä, kiintopisteitä harkinnalle. Koska nämä huomioidot ovat vain *lisää* runoon, täytyy runouden itse tulla ennen muuta ensimmäiseksi ja läsnäolevaksi.”¹⁶

Huomioiden tulee antaa lukijalle jotain, mistä pitää kiinni – kiintopisteitä – eräänlaisessa meditatiivisessa havainnoinnissa, *Besinnung*. Sen on määrä sallia runouden säilyä ”ensimmäisenä ja läsnäolevana” – mutta missä merkityksessä? Hölderlinin runouden huomioidamisen ei niinkään tulisi parantaa tarkkaavaisuutta kuin lisätä herkkyyttä, joka uudelleenmerkityksellistää runoa, tekee merkkejä sen varrelle kuten saksan sanassa *Bei-gabe*: myötä-annettu, lisäys, *encore*. *Encore* pidentää esitystä korvaamalla sitä toisella. Samalla se merkitsee sen rajallisuuden. Kuten näissä sanoissa, jätetyt merkit eivät saisi sulautua runoon eivätkä peittää sitä, vaan ne pitäisi jättää sen varrelle ja sen jälkeen, runon läheisyyteen tilallisesti ja ajallisesti. (Walter Benjamin onkin todennut, että käännökset eivät saisi puuttua teoksen elämään tekijän kuoleman jälkeen muokaten sitä toiseksi.) Heidegger lisää, että tällaiset merkit lisäävät herkkyyttä ja parantavat vastaanottavaisuutta. Niiden erillisyys ja etäisyys teoksesta voidaan kenties parhaiten ymmärtää skanderauksena: se tuottaa merkitystä, joka on samanaikaisesti teoksen oma ja siitä erillinen.

Hölderlin vaikuttaa itsekkin painiskelleen samankaltaisen ongelman kimpussa omissa huomioissaan Sofokleen näytelmiin *Kuningas Oidipus* ja *Antigone*¹⁷. Hänen ongelmansa ydin oli runouden säännönmukaisuus, jota hän kutsui nimellä ”lainmukainen kalkkyyli”. Tuosta säännönmukaisuudesta pitäisi voida puhua, ja sen pitäisi olla opetettavissa, mutta sen olisi määrä kunnioittaa sekä runouden että kaikkien asioiden ainutkertaisuutta:

”Ihmisten parissa on huomioitava ennen kaikkea, että jokainen on jokin, ts. että se on tiedostettavissa ilmiönsä

välityksellä (*moyen*) ja että sen ehdollistumisen tapa on määriteltävissä ja opetettavissa. Näistä ja vielä korkeammista systistä runous tarvitsee erityisen varmoja ja tunnusomaisia periaatteita ja rajoja.”¹⁸

Herää kysymys, kuinka rajoittaminen onnistuu alistamatta yksittäistä lainmukaista kalkkyyliä yleispätevyyteen. Tämä on ongelma, jota Hölderlin kutsui ”eläväksi mieleksi, joka ei ole laskettavissa” ja joka siitä huolimatta ”sovitetaan kalkyloitavaan lakiin”¹⁹.

Mahdollinen vastaus tähän kysymykseen saattaa löytyä kirjoittamis- ja lukemistapahtumista sinänsä. Kun säe irrotetaan kokonaisuudesta, kuten Heidegger tekee, se erotetaan ilmenemisensä tavasta, keinoista, välityksestä (*moyen*). Tämä on väistämätöntä, mutta se voidaan tehdä monin keinoin. Seuraavaksi tarkastellaan yhtä välitystä runossa, jota Heidegger lainaa, mutta ei tulkitse; runo on ”Suloisessa sinessä”. Siinä missä Heidegger irrottaa mitakysymyksen asiayhteydestään ja etenee nopeasti loppupäätelmäänsä ”runollisesti elämisestä”, Hölderlinin runo etenee jotakuinkin toiseen suuntaan:

”Giebt es auf Erden ein Maaß? Es giebt keines. Nemlich es hemmen den Donnergang nie die Welten des Schöpfers. Auch eine Blume ist schön, weil sie blühet unter der Sonne. Es findet das Aug’ oft im Leben Wesen, die viel schöner noch zu nennen wären als die Blumen. O! ich weiss das wohl! Denn zu bluten an Gestalt und Herz, und ganz nicht mehr zu seyn, gefällt das Gott?”

”Löytyykö maan päältä mittaa? Ei lainkaan. Eiväthän luojan maailmat rajoita ukkosenkulkua. Kukkakin on kaunis, koska kukkii auringon alla. Usein voi elosta löytää myös kukkia kauniimpaa. Oi! tiedänhän! Sillä vuotaa verta sydämin, hahmoin, ei enää olla kokonainen, onko se jumalan mieleen?”

Hölderlinin runo uskaltautuu tekemään sen, mitä Heidegger ei – puhumaan omissa nimissään: ”Oi! tiedänhän!” Mutta tämä ei ole yksinkertaisesti runoilijan persoonallinen minä. Pikemminkin se on minä, joka jää kaiken yhteismitattomaksi mitaksi. Maan päältä ei löydy mittaa, koska ei ole yhtä maata, vain luojan maailmat. On monia maailmoja, aivan kuten on monia minuuksia. Mutta tämä nimenomainen minä jää anonyymiksi, nimeämättömäksi. ”Usein voi elosta löytää myös kukkia kauniimmaksi kutsuttavaa.” – niitä, joita voidaan nimen kutsua (*nennen*) kukkia kauniimmiksi.

Yksittäiset oliot, jotka kansoittavat noita maailmoja, ovat nimeämättömiä ainutkertaisuudessaan – ja rajallisuudessaan. Tästä syystä teostensa, niin runojen kuin fragmenttiensa, keskeiskohdissa Hölderlin turvautuu epämääräisiin luonnehdintoihin kuten ”jokin” (*etwas*) nimitäkseen nimeämättömän. Nimeämätöntä ei voi nimetä, koska se on radikaalin ainutkertainen ja sellaisena radikaalin rajallinen. Sanassa *bluten* – vuotaa verta – kaikuu myös sana *die Blüte*. Mielleyhteys on yhtä merkittävä kuin tuskallinenkin.

Tästä syystä runossa ”Rein” Hölderlin voi kirjoittaa näennäisen ristiriitaisesti ”Suloisessa sinessä” -runossa sanotun kanssa: *Nur hat ein jeder sein Maß.* ”Kullakin on oma mittansa.” Ristiriita on vain näennäisyys: sillä kaikki, millä on mittansa, on ”jokainen”: jokaisella ainutkertaisella olennolla on mittansa. Mutta jokaisella on silti oma, ominainen mittansa. Ja koska se on radikaalin ainutkertainen, siihen ei voida tarttua tai edes koskea. Se voidaan vain kohdata siinä, mikä nimetään ”Suloisessa sinessä” sanalla *Gestalt*, hahmo. Se voidaan kohdata paljastumisessaan, joka on samalla sen kätkeytyminen. Sen nimeäminen ja tunnistaminen olisi yritys toistaa ainutkertainen samana. Kielen välttämättömät yleistyksiset, eristetyt sanat, merkitsevät lauseet, eivät voi koskaan korvata yhden ainutkertaisuutta.

Siksi Hölderlinin runous vaatii käyttämään kieltä tavalla, joka tuo esiin nimeämisen ongelmallisuuden eikä kiellä ainutkertaisen abstrahoinen vääjäämättömyyttä kielessä. Tuo ainutkertaisuus voidaan nimittäin kokea vain ristiriidassa yleistävän vastakohtansa kanssa. Tästä syystä runossa ”Heikkomielisyyttä” runoilijan tehtävä kuvaillaan näin:

”Gut auch sind und geschickt einem zu etwas wir,”

”Kukin meistä hyvä on ja sopiva omaan määräänsä,”

Mitta, jota ei maailmasta löydy, voidaan kokea vain ainutkertaisen vastakkaisuudessa (*Gegenstand*) yleiselle. Tämän vastakkaisuuden kanssa samaa kantaa on myös kohtaamista merkitsevä sana, *begegnen*. Vastassa oleminen merkitsee siten ylittämätöntä välimatkaa, joka yhdistää erottamalla ja jonka yli ja jonka välittämänä meidän on luettava runoutta, tultava sen ”iskemiksi” (*betroffen*) ja yllättämiksi. Mutta se ei voi tarkoittaa vain negatiivisuuden jalansijaa, poissaoloa, ei-mitään.

Vastaan asettuva runous

Näin ollen Sofokles-huomautuksissaan Hölderlin kehittää tragedian teoriaa, joka on sovellettavissa myös hänen oman tuotantonsa kokonaisuuteen. Tämä teoria ei perustu eristettyihin, yksikäsitteisiin sanoihin tai lauseisiin vaan niiden tilallis-ajalliseen järjestykseen – niiden seurantoon. Teoriaa voidaan siksi kutsua syntaktiseksi tai rytmiseksi. Sen ytimessä ei ole vain liian usein toistettu sana *kesuura*, vaan tarkemmin ottaen kantasana ”vastaan” (*gegen*), joka yksin tekee Hölderlinin kesuurakäsityksestä merkityksellisen:

”Traaginen *transport* on näet itse asiassa tyhjä ja kaikkein sitoutumattomin.

Näin siinä kuvien rytmisessä peräkkäisyydessä, jossa *transport* esittäytyy, tulee välttämättömäksi *se mitä metriikassa kutsutaan kesuuraksi*, puhdas sana, rytminvastainen katkos, jotta kuvien raastava vaihtelu olisi huipussaan kohdattavissa siten, että se mikä siitä lähtien ilmenee, ei ole enää kuvien vaihtelu vaan itse kuvaus.”²⁰

”Puhdas sana” ja ”itse kuvaus” muodostuvat *gegenin* antinomisesta liikkeestä, ensinnäkin rytminvastaisuudessa (*gegenrhythmische*), joka häiritsee sanan päämäärähakuista liikettä kieliopillisessa lauseessa ja näin mahdollistaa kuvien raastavan vaihtelun kohtaamisen huipussaan. ”Vastaan tuleminen” periaate luo perustan lainmukaiselle kalkyyllille, joka mahdollistaa runouden ainutkertaisuuden. Hölderlinin mukaan *Kuningas Oidipuksessa* tämä vastakkainen liike keskeyttää kuvien etenevän syöksyn, mutta *Antigonessa* se vastustaa juonen pyrkimystä painottua takaisin alkuun.

Molemmissa tragedioissa tämä vastaliike on ratkaiseva. Se ei itse suuntaudu mihinkään mutta vastustaa kaikkea päämäärään suuntautunutta liikettä. Se mahdollistaa ainutkertaisuuden paljastumisen ja kätkeytyksen: paljastumisen kätkeytyneisyydessä ja kätkeytyksen paljastuneisuudessa. Tätä suuntautumaton vastaliikettä Hölderlin luonnehtii ”rytmiksi” tai pikemminkin ”rytminvastaisuudeksi”. Se luonnehtii välityskeinoja, joita runoilija käyttää ymmärtäessään tehtäväkseen ristiriidan esiin tuomisen sen sijaan että välttäisi sen esittämistä. Rytminvastaisuus luonnehtii myös Hölderlinin hymnien periaatetta: ne liikkuvat *vastaan*, mikä merkitsee sekä kohti että etämmälle aiotusta ja odotetusta, halutusta ja pelätystä.

Liike on jakautunut ja ristiriitainen – se perustaa ainutkertaisen ilmenemisen ja häviämisen ehdot runouden lainmukaisena kalkyylinä. Tämä kalkyyli ei sisälly mihinkään filosofiseen tai tieteelliseen lakiin, koska se on ”rytmi” tai pikemminkin ”rytminvastaisuus”, joka synnyttää kuuluisan kesuurin, tyhjän, rytminvastaisen katkoksen.

Rytminvastaisuuden vastahankaisuus murtaa etenevän liikkeen tai vastustaa takaisin suuntautuvaa työntöä, molemmissa tapauksissa estäen maalin saavuttamisen. Se lähentää ja erottaa, lähestyy ja loittonee alati epävakassa ristiriitaisten voimien tasapainossa. Runoilijan tehtävä on nimittäin ilmentää tätä kamppailua, jonka ominaislaatua sana *gegen* ilmentää – ei siis niinkään välttää ristiriitaa. Seuraava runon ”Mnemosyne” kohtausta tuo mieleen ”Suloisessa sinessä”-runon ja asettaa Heideggerin *Heimischseinin* uuteen valoon. Se muistuttaa, kuinka vastaan puhumisen rytmi voi leikata väliin määrättäen runokieltä:

”Wie aber liebes? Sonnenschein
Am Boden sehen wir und trocken den Staub
Und heimatlich die Schatten der Wälder und es blühet
An Dächern der Rauch, bei alter Krone
Der Türme, friedsam: gut sind nämlich
Hat *gegenredend*²¹ die Seele
Ein Himmlisches verwundet, die Tageszeichen.”

”Vaana, rakas, kuinka? Auringon hehkua
Näemme maassa, ja tomin kuivan
Ja metsien varjot kotoisat, ja kukkiihan
Savu kattojen yllä, tornien vanhojen
Huippujen luona, rauhaisana; hyvät onhan nimittäin,

Jos sielu vastaan lausuen on
Taivaista haavoittanut, päivän merkit.”

Runous, joka ei kaihda ristiriidan ilmaisemista, voi saavuttaa rauhansa ”vastaan lausumisessa”, mutta vain, jos se ei välttä kutsumasta selkeitä ”päivän merkkejä”. Tunustaessaan päivän merkkien tarpeellisuuden ja arvon vastaan lausuminen muistuttaa, miksi runouden tulee olla myös proosallista, *nüchtern*. Voimme nähdä oudon mutkistuman, joka virittyy yhtäältä traagisen kesuuran tuottaman puhtaan maailman tai puhtaan sanan päätöksen, ja toisaalta Hölderlinin runoutta leikkaavien ja kohostavien banaalien päivän merkkien välille.

Tämä viittaa myös kohti tiettyä runouden ja politiikan suhdetta, johon ei liittyisi moderniin metafysiikkaan kuuluvaa kyseenalaistamattoman toiminnan politiikkaa, eikä liioin ”polaarisia” ominaisalueita – *Heimstätte*, kotipaikkoja. Toisenlaisen politiikan ehto ehdottuu runossa, jolle Heidegger omisti ensimmäisen Hölderlin-kurssinsa vuonna 1934. Tuo runo on ”Germania”:

”[...] ich mißkante dich nicht,
Und heimlich, da du träumtest, ließ ich
Am Mittag scheidend dir ein Freundeszeichen,
Die Blume des Mundes zurück und du redetest einsam.
Doch Fülle der goldenen Worte sandtest du auch
Glückselige! mit den Strömen und sie quillen unerschöpflich
In die Gegenden all.”

”Erehtynyt en sinusta,
Ja kotoisasti, kun uneksit, lähtiessäni sulle
Keskiväivällä jätin ystävänmerkin,
Suun kukinnan, ja niin puhuit yksinäsi.

Täyteydenhän kultaisten sanojen myös, laitoit, autuas,
matkaan
Virtojen myötä, ne ehtymättöminä kantautui *kaikille Seuduille*.”

Nämä säkeet ovat sanansaattajan, joka tunnistaa Germania-neidon ja jättää hänelle ystävänmerkit, sanat, jotka puhutaan yksinäisyydessä, joka ei silti jää eristyksiin. Virta kuljettaa nämä kultaiset sanat, jotka juoksevat ehtymättöminä kaikille seuduille. Seutujen (*Gegend*) ja alueiden Germania ei olisi vain nykyinen liittovaltio vaan koostuisi maista, jotka voivat kohdata toisensa vailla liittymisen, haltuunottamisen tai kaameuden kotouttamisen velvollisuutta. Sellaiset seudut ja niitä kansoittavat ainutkertaiset oliot voisivat lähteä salaa, puhua yksinäisyydessä ja uskoutua virroille, joissa ja joiden kautta ystävänmerkit, nuo kultaiset sanat, kantautuvat kaikkialle.

Ei ole tarpeen muistuttaa, kuinka kaukana nykyään ollaan kohtaamisen politiikasta, jonka ei ole tarpeen pohtia vastinetta – kannattavaa kotiinpaluuta. Elämehän aikoja, jolloin yhteisen mitan etsiminen keskittyy yhteisvaluuttaan, luottoluokittajiin, kuntien yhdistymiseen ja vähemmistöjen kotouttamiseen. Nykyisten totalisoivien poliittis-teologisten talouksien kestävyuden käydessä yhä kyseenalaisemmiksi kenties kuitenkin avautuu samalla tilaa tutkia vaihtoehtoja. On varmaa, että nuo mahdollisuudet elpyvät vain, jos poliittinen julkinen puhe jättää tilaa kielen vastaan lausumiselle ja erityisesti runoudelle. Tämä tarkoittaa kasvavaa luottamusta siihen, että yksinäisyydessä puhutut sanat voivat kuitenkin vielä tulla kuulluiksi.

Käsitteistöistä suomennanut Antti Salminen

Viitteet

- 1 Artikkelin kaikkien Hölderlin-runolainauksien käännökset teoksesta Hölderlin 2012. Lehden mennessä painoon teoksen sivunumeroita ei ollut vielä saatavilla.
- 2 Heidegger 1984, 169. Vaikka Heidegger tässä kohdin varoittaa saksalaisesta mieltymyksestä *Fassenkönnen und Einfassen um seiner selbst willen*, hän itse, kuten kohta huomataan, lähestyy Hölderlinin runoutta jokseenkin tällä tavoin.
- 3 Heidegger 1984, 143.
- 4 Suomennos Jussi Backmanin *Johdatus metafysiikkaan* -käännöksestä (Heidegger 2010, 142).
- 5 Sama, 143.
- 6 Sama, 157.

- 7 *Nicht auch teile mit mir sein Wähnen mein Wissen* (Heidegger 1984, 53; 114).
- 8 Heidegger 1981, 121.
- 9 On syytä huomata, että vuoden 1942 Saksassa ”totaalisen politiikan” kysymysettömyyden (*Fraglosigkeit*) kritiikki oli tuskin hallitsevien tahojen mieleen.
- 10 Heidegger 1984, 118.
- 11 Sama, 140.
- 12 Sama, 130.
- 13 Heidegger 1984, 165–166.
- 14 Sama, 205.
- 15 Sama, 205.
- 16 Heidegger 1984, 2.
- 17 Hölderlin 2001.
- 18 Sama, 59.
- 19 Sama, 61.
- 20 Hölderlin 2001, 42.
- 21 *Samuel Weber*

Kirjallisuus

- Heidegger, Martin, *Grundbegriffe* (1941). *Gesamtausgabe*, Bd. 51. Toim. Petra Jaeger. Klostermann, Frankfurt/M. 1981.
- Heidegger, Martin, Hölderlinin *Hymne ”Der Ister”* (1942). *Gesamtausgabe*, Bd. 53. Toim. Walter Biemer. Klostermann, Frankfurt/M 1984.
- Heidegger, Martin, *Johdatus metafysiikkaan* (Einführung in die Metaphysik, 1953). Suom. Jussi Backman. Tutkijaliitto, Helsinki 2010.
- Hölderlin, Friedrich, *Teokset*. Suom. Johan L. Pii. niin & näin, Tampere 2012.
- Hölderlin, Friedrich, *Huomautuksia Sofokleen kääntämisestä* (Anmerkungen zum Oedipus, 1804). Suom. Esa Kirkkopelto. Loki-Kirjat, Helsinki 2001.